

Beeld van een jongetje Een signalement

“Mijn kunst kan dat jongetje op die foto niet verteren, veranderen of vergeten. ...ik kom nooit voorbij die beelden. Ze veranderen mijn kunst in kunstjes, iets onverschilligs...”
- Ingmar Bergman, p. 59.

De foto van het jongetje met opgeheven handen in het getto van Warschau en journaalbeelden van een Indische bonze die tegen politieke wantoestanden protesteert door zelfverbranding ¹, die twee beelden van de harde werkelijkheid gebruikt Ingmar Bergman in *Persona* ('Maskers') om de ijdelheid en machteloosheid van veel dagelijkse vertoon, gebabbel en kunst duidelijk te maken. Een besef dat Elisabeth, de toneelspeelster in die film, uit haar rol doet vallen. Ze doet er van dan af het zwijgen toe en de niet begrijpende wereld sluit haar weg in de psychiatrie. Woorden - de gesproken film - halen niets uit tegen even irrationeel als onvermijdelijk leed, tegen de dwingende kracht en directheid van beelden van onbegrijpelijke waar gebeurde feiten. Elisabeth bekijkt de foto met het getto-jongetje doordringend. Bergman verbeeldt dat door elkaar snel opvolgende close-ups van tafereelen binnen de alomgekende foto : dreigende soldaten en verschrikte kindergezichten; begeleid door almaar aanzwellend sirenegeloei gaat hij op elk individu dieper in ².

Alleen die foto bijhouden als je de wereld de rug toekeert : beter kan niet uitgedrukt worden dat dit beeld uitgegroeid is tot een van de bekendste symbolen van de vervolging en uitroeiing van de joden. Het jongetje en de zwaar bewapende SS'ers erachter drukken de weerloosheid en onschuld van slachtoffers perfect uit. De tegenstelling fixeert de aandacht, zodanig dat het beeld dikwijls tot zijn morele essentie herleid en gereduceerd wordt. Niet zelden wordt de foto onvolledig afgedrukt, volledig toegespitst op de dader-slachtoffer oppositie, jongetje versus SS'er. Twee voorbeelden van eind jaren zeventig: *Brève histoire du génocide nazi* van Léon Poliakov en, nog extremer, het door Yad Vashem uitgegeven *Dossier de l'Holocauste*. Het meisje links op de oorspronkelijke foto (verscholen achter een tas aan de rechterhand van de vrouw op de voorgrond) waarvan slechts één opgestoken handje deels te zien is, wordt bijna steeds deels of geheel weggeknipt. Opgeofferd aan het sterke beeld van het door een clair-obscur effect benadrukt jongetje. Het is een beproefd procédé : kinderen omringd door gevaar en geweld, het zijn beelden die sterk tot onze verbeelding spreken. Meisjes doen dat nog meer. Denk aan het afgebroken dagboek en leven van Anne Frank of aan de foto van het meisje met hoofddoek dat ons aankijkt vanuit de deuropening van een beestenwagon op het perron van Westerbork, een beeld dat lange tijd symbool

-
- ¹ *Persona*, p. 12. Sommigen zien er een Boeddhistisch monnik in die tegen de Vietnam-oorlog protesteert (COWIE, p. 193; DE VISSCHER, p. 37 en 58).
  - ² *Persona*, p. 25. Bovenstaande duiding sluit nauw aan bij wat Bergman erover kwijt wou. Zie voor andere interpretaties : DE VISSCHER, LONG, MOSLEY, TÖRNQVIST.

- Foto 1 : Foto van het getto-jongetje zoals hij gewoonlijk wordt afgedrukt. (POLIAKOV, *Brève histoire du génocide nazi*, p. 37)

stond voor het lot van de Nederlandse joden tot recent werd aangetoond dat het om een zigeunermeisje gaat³.

De vraag van een journalist, of de soldaat achter het jongetje een SS'er dan wel een Gestapo-agent was, bracht me ertoe de foto met het jongetje nog aandachtiger te bekijken (zie foto 2). Al snel bleek hoe onzorgvuldig ik, wij, voordien gekeken hebben. De wat oudere jongen links achter het jongetje, deels verscholen achter de linkerhand van de vrouw op de voorgrond, is ons goeddeels ontgaan, terwijl zijn mimiek eigenlijk expressiever is. Drong het ooit tot u door dat verscheidene volwassenen zwaar beladen zijn, dat zelfs het jongetje iets aan zijn schouder draagt, mogelijk een rugzakje? En allen zijn dik gekleed, sommigen dragen een armband met de Davidster, anderen niet. Pas na nog grondiger kijken valt een heel klein kind op, linksboven de pet en de rechterhand van het jongetje.

Dit artikel is het resultaat van een speurtocht naar de context en achtergrond van deze "klassieke getto-foto"⁴. In beslag genomen door mijn werk kon ik het onderzoek niet verder uitdiepen, maar het leek me zinvol om de resultaten van drie weken gedreven zoek-, denk- en schrijfwerk aan een ruimer publiek voor te leggen, in de hoop dat de geopende pistes door anderen verder gevolgd worden. Alles beter dan het onder stof te laten bedelven.

Een eerste verslag van onze onzorgvuldige omgang met beeldmateriaal dat, bij nader toezien, werkt als een venster op onvermoede werelden.

Het Stroop-rapport

De foto is een onderdeel van het rapport dat SS-generaal Jürgen Stroop⁵ liet maken over de door hem geleide *Großaktion*, de door Heinrich Himmler bevolen onderdrukking van de opstand in het getto van Warschau en de vernietiging van de grootste joodse gemeenschap in Europa. Deze gruwelijke operatie duurde van 19 april tot 16 mei 1943. Kort na de oorlog werd Stroop in de omgeving van Wiesbaden door Amerikanen gearresteerd en in zijn villa trof men een exemplaar van het rapport aan. Het belang van deze vrijwillig door een volkenmoordenaar afgelegde getuigenis was iedereen onmiddellijk duidelijk. Vrijmoedig wordt erin beschreven hoe de slachtoffers klein gekregen werden, en de dader beroept zich op die 'prestatie' als ging het om een triomf. Onder de foto met het jongetje (en onder enkele andere) staat 'Met geweld uit de bunkers gehaald', terwijl er alleen kinderen, vrouwen en ongewapende mannen te bespeuren vallen. In deze kroniek van de gruwel legt de beul onbedoeld ook getuigenis af over de heldhaftigheid van de joden, door hem laatdunkend "*Untermenschen*" en "*Gesindel*" (gespuis) geheten⁶. Meer dan eens verbaast hij zich

3 Settela Steinbach, zie WAGENAAR.

4 VAN ECK (1979), p. 272.

5 Stroop (1895-1952) werd in 1932 lid van de NSDAP en de SS. In '41 veranderde hij zijn voornaam Jozef in het meer Arisch klinkende Jürgen (KERMISCH, p. xii en xli; GUTMAN, p. 1376).

6 Bijvoorbeeld in zijn dagrapport van 26 april, ook op 8 en 16 mei.

• Foto 2 : Foto met het jongetje in het Stroop-rapport, met als onderschrift "Mit Gewalt aus Bunkern hervorgeholt". (WIRTH, *The Stroop Report*, 13de foto).

over hun hardnekkig verzet, dat hij aanvankelijk in drie dagen dacht te kunnen breken.

Als een van de weinige bewaard gebleven originele documenten waarin een hoofdader openlijk en beeldrijk over de jodenuitroeiing spreekt, lag het Stroop-rapport natuurlijk op verscheidene processen tegen nazi's als bewijsmateriaal voor. Dit was het geval in Neurenberg (1945-46) en in Warschau waar Stroop en zijn

trawanten in juli 1951 werden berecht. De Amerikaanse procureur-generaal op het Internationaal Militair Tribunaal, Robert Jackson, bracht het rapport in Neurenberg direct ter sprake. Op 21 november 1945 las hij er uitvoerig uit voor, beklemtonend dat "deze bijna ongelooflijke tekst werd gewaarmerkt door de eraan toegevoegde foto's"⁷. Op 13 december had William Walsh, één van de substituten van Jackson, het uitgebreid over het rapport in het kader van zijn bewijsvoering over

⁷ TMI, II, p. 135. Alle citaten uit bronnen in een andere taal dan het Nederlands werden door mij vertaald.

misdaden tegen de menselijkheid. Het werd als een van de bewijzen ten laste aanvaard⁸, naast onder meer het nazi-partijprogramma uit 1920, *Mein Kampf* en *Der Stürmer*⁹. Een twintigtal dagen voordien hadden de beschuldigten een kopie gekregen om het rapport “in detail te bestuderen”¹⁰. Op 14 december werd er uit voorgelezen. Tijdens een korte onderbreking, terwijl de zaal voorbereid werd voor het projecteren van enkele foto’s uit het rapport, tekende gerechtspsycholoog G.M. Gilbert uit de mond van een van de beschuldigten, generaal Alfred Jodl (stafchef van het opperbevel van de *Wehrmacht* en een van de belangrijkste militaire raadgevers van Hitler) volgende reactie op : “Dat smerige, arrogante SS-zwijn ! Stel je eens voor, die schrijft een 75 bladzijden lang pocherig rapport over een veldtocht waarin soldaten tegen goed gewapende tegenstanders vochten, konden slechts een paar bladzijden gevuld worden”¹¹ ! Na de pauze werden vijf foto’s vertoond en beschreven¹². De laatste in de reeks was het beeld van Stroop als *Führer der Großaktion* (zie foto 8). In zijn op 1 oktober 1946 uitgesproken vonnis keerde rechter Jackson er uitgebreid op terug : “de vernietiging van het getto van Warschau, zoals beschreven in het

rapport van SS-generaal Stroop ... toont het georganiseerd en systematisch karakter van de jodenvervolging duidelijk aan”. Hij verwijst meer bepaald naar een passage uit Stroops inleiding, waar die het heeft over het bevel dat Himmler op 23 april gaf om “het getto met de grootst mogelijke hardheid en onbarmhartige vasthoudendheid uit te kammen”, waarop Stroop besloot alle huizenblokken in de joodse woonwijk systematisch uit te branden¹³.

De foto *met* het jongetje - die in Neurenberg niet werd vertoond - ging een eigen leven leiden, onafhankelijk van het rapport. Het werd een foto *van* het jongetje. Meestal wordt er wel bij vermeld dat hij in het getto van Warschau werd gemaakt, een enkele keer staat er bij dat hij van tijdens de opstand dateert¹⁴, maar in vele bronnen ontbreekt elke duiding¹⁵. De foto mét het in Gotisch handschrift gesteld onderschrift, “*Mit Gewalt aus Bunkern hervorgeholt*”, vond ik, behalve in het Stroop-rapport zelf, alleen in *Het Derde Rijk en de joden*¹⁶. Daar luidt het, dat het om een buitgemaakte Duitse foto van de getto-opstand in Warschau in 1944 gaat. Dat jaartal is fout. Het verband tussen foto en rapport geraakte waarschijnlijk verloren ten gevolge van onze verschillende omgang met teksten en foto’s. Door

8 Bewijsstuk 1061-PS.

9 ‘*De vervolging van de joden*’, TMI, III, p. 525-603.

10 TMI, III, p. 557.

11 GILBERT, p. 66.

12 TMI, III, p. 561-562.

13 TMI, I, p. 263-264; Stroop, p. 9. - Blijkens de dagrapporten van 21 en 22 april paste Stroop deze tactiek al eerder toe.

14 “*La dernière rafle à Varsovie, après l’insurrection du ghetto*” (POLIAKOV, p. 37).

15 Een Pools herdenkingsboek b.v. uit het begin van de jaren zestig (MAZUR e.a.) en ook *De gele ster*, al staat de foto daar wel in de buurt van andere beelden uit het rapport (SCHOENBERNER, p. 172-173).

16 POLIAKOW & WULF, 1956, naast p. 69.

onze tekstgerichtheid worden beelden veelal tot louter illustratie of bladvulling herleid, waar onzorgvuldig mag mee omgesprongen worden. Een andere factor is dat beeldmateriaal veelvuldig gebruikt wordt door de sterk beeldgerichte massamedia, met een ander publiek en waarvoor andere normen van waarachtigheid gelden. De grotere waardering voor het woord bleek al op het Neurenbergproces. Er werd verscheidene keren uit het rapport voorgelezen, maar slechts één keer werden enkele foto's getoond. Het rapport werd integraal opgenomen in de bronnenpublicatie van het proces, maar van de 53 foto's werden er slechts vier afgebeeld. Dat terwijl de foto's het beschrevene niet alleen illustreren maar ook bewijzen, en details tonen die ontbreken in andere bronnen¹⁷. De foto met het jongetje sprak kennelijk niet onmiddellijk aan en mogelijk ook niet tot eenieders verbeelding. Hij ontbreekt in de geschiedenis van het Warschau-getto van de hand van de Poolse historicus Bernard Mark, en staat al evenmin in een Pools album uitgegeven ter gelegenheid van de vijftienvestigste verjaardag van de getto-opstand, terwijl daarin toch andere foto's uit het rapport staan en een apart hoofdstuk wordt gewijd aan het lot van de getto-kinderen¹⁸. In het kader van een geschiedenis van onze aandacht, hoe standaardbeelden in de collectieve herinnering groeien, zou het interessant zijn na te gaan vanaf wanneer

en voor wie dit beeld zich als veelzeggend symbool begon te manifesteren.

Meerdere albums, verschillende foto's

Het Stroop-album werd samengesteld na de vernietiging van het getto, op verzoek van Friedrich Krüger, die als hogere SS- en politiebevelhebber *Ost* toen Stroops onmiddellijke chef was. Krüger wou de dagelijkse rapporten die Stroop hem gedurende de *Großaktion* getelext had, bundelen om ze aan Himmler als cadeau aan te bieden. Er werden drie albums vervaardigd, voor Himmler, Krüger en een voor Stroop zelf¹⁹. Volgens Kermisch - die Stroop na de oorlog in zijn gevangenis in Warschau schriftelijk ondervraagd heeft - kwam het initiatief voor het album van Stroop zelf, een presentje voor Krüger en Himmler²⁰. Maar iets verder schrijft Kermisch dat Himmler het bevolen heeft. Himmler zou het album, met de foto's, ook aan Hitler getoond hebben toen hij hem in zijn hoofdkwartier in Rastenburg bezocht²¹. Uit Stroops dagrapport van 13 mei blijkt dat hij toen al "van plan [was] de *Großaktion* op 16.5.43 te beëindigen" en dat hij "een uitvoerig verslag met in bijlage een fotoreportage [*Bildanhang*]" zou voorleggen op de bijeenkomst van SS- en Politiebevelhebbers. Hij keert hierop terug in zijn laatste dagrapport (16 mei): hij zal zijn eindrapport op 18 mei voorleggen op de bijeenkomst. Volgens Kermisch las hij er die dag ook uit voor²².

17 KERMISCH, p. xlviii.

18 SZAROTA & PYSZKA.

19 KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 10; WIRTH, p. 2.

20 KERMISCH, p. xlvi.

21 KERMISCH, p. xlviii.

22 KERMISCH, p. xlvii; zie ook: TMI, III, p. 562 en 575.

De triomfantelijke titel van het rapport staat Gotisch gedrukt op de eerste pagina: “*Es gibt keinen jüdischen Wohnbezirk - in Warschau mehr!*”²³. Daarop volgen, in machineschrift, lijsten van gesneuvelden (“*Für den Führer und für ihr Vaterland!*”) en gewonden aan Duitse zijde, en een overzicht van de per dag ingezette manschappen. Dan een inleidende tekst, een soort geschiedenis van het getto en een samenvatting van de *Aktion*, gedateerd op 16 mei 1943 en door Stroop ondertekend. Deze tekst is het die Stroop moet hebben voorgesteld op 18 mei. Dan volgen de *Tägliche Meldungen*, de 31 rapporten die Stroop in de periode van 20 april tot 16 mei aan zijn directe overste Krüger heeft gericht. Het tekstgedeelte wordt afgerond met een afschrift van een overzichtsrapport dat op verzoek van Krüger op 24 mei werd opgesteld. Het album sluit af met de fotoreportage die Stroop op 13 mei al aankondigde. In de editie van het rapport verzorgd door Wirth staan 52 foto’s (in zijn inleiding vermeldt hij er 54), waarvan 39 met een onderschrift in Gotisch handschrift. Andere onderzoekers die naar het rapport verwijzen hebben het over 53 foto’s, met onder 38 daarvan een tekst in Oostindische inkt²⁴.

De foto’s werden tijdens de *Aktion* gemaakt door de *Sicherheitspolizei* en door SS-Obersturmführer Franz Konrad²⁵. Ze werden bijgehouden door Max Jesuiter, stafchef van het Warschau-district²⁶. Uit die verzameling selecteerde Stroop voor de albums²⁷.

Als men de foto’s in de twee edities van het rapport (Kermisch, ’66 en Wirth, ’79) vergelijkt, komt men tot merkwaardige vaststellingen²⁸. Van de 41 foto’s in Kermisch zijn er vijf die ontbreken in de vollediger facsimile editie van Wirth (52 foto’s). Drie van de ontbrekende foto’s geven gebeurtenissen weer die bij Wirth wel in andere opnames aan bod komen: twee beelden van getto-ruïnes en een andere versie van de veertiende foto bij Wirth, opgepakte joden met daaronder “*Diese Banditen verteidigten sich mit der Waffen!*”. Dat beeld staat in Kermisch ook anders weergegeven, vanuit een andere optiek, iets eerder of later: de armen van de gearresteerden zijn niet opgeheven. Een versie die naar mijn gevoel beter is, dramatischer van compositie. Twee andere ontbrekende foto’s laten afwijkende taferelen zien: Duitse soldaten die met een kanon een huis in het getto onder

23 Een zinsnede die men in het laatste dagrapport terugvindt: “*Das ehemalige jüdische Wohnviertel Warschau besteht nicht mehr!*”.

24 KERMISCH, p. xlviii; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 14.

25 KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 16. Franz Konrad was leider van de waarde-registratie (*Wertefassung*). In ’51 werd hij samen met Jürgen Stroop en anderen door het Hoogste Volkgerecht in Polen ter dood veroordeeld voor meervoudige moord in het Warschau-getto (GUTMAN, p. 143). In een boek over Zweedse films staat als vanzelfsprekendheid vermeld, zonder bronverwijzing, dat Albert Cusian de foto met het jongetje zou hebben gemaakt (COWIE, p. 193). Van deze fotograaf vond ik geen spoor terug.

26 Max Jesuiter verklaarde elke kopie van de dagrapporten in het album (met uitzondering van dat van 24 mei) voor eensluidend, “*Für die Richtigkeit!*”.

27 KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 16.

28 Volgens BORWICZ (p. 198) stemmen ook de teksten niet volledig overeen. Het rapport van 24 mei zit in slechts één exemplaar (KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 18).

— Diese Besessenen verweigern sich mit der Waffe! —

- Foto 3 : WIRTH, *The Stroop Report*, 14de foto.
Foto 4 : KERMISH, *The Warsaw Ghetto Revolt...*, p. 254.

vuur nemen (de inslag van het schot is te zien - foto 5)²⁹ en een foto van een vrij ongeordende rij joden die bekapt en gezakt op weg zijn naar het station³⁰.

In mijn door het zoeken geactiveerde geheugen zat een vage herinnering aan nog andere foto's. Die vond ik in *Der Aufstand im Warschauer Ghetto*, een geschiedkundig werk van de voormalige directeur van het Joods Historisch Instituut (Warschau), Bernard Mark. In zijn boek staan elf foto's waaronder expliciet vermeld wordt dat ze uit het Stroop-rapport komen. Vier van deze foto's ontbreken in de hierboven besproken edities van het rapport. Het gaat om beelden van belangrijke en dramatische gebeurtenissen : Stroop die het bevel overneemt en zijn troepen schouwt (foto 6); een Duitse tank in het getto; de beschieting van stellingen met een zware mitrailleur; een vrouw die volgens het onderschrift na uit een brandend huis gesprongen te zijn zich aan het traliewerk van een balkon vastklampt (foto 7)³¹. Deze laatste foto staat, in spiegelbeeld afgedrukt, ook in *Het boek der kampen*³² en in een verkorte versie van *We have not forgotten*³³. De commentaar

in dit laatste boek vestigt er de aandacht op dat de vrouw een kind in de armen klemt. Bij nader toezien blijkt dat ze zich niet vastklampt, de foto werd gemaakt op het moment dat de vrouw begint te vallen. In het eerste van de drie rapporten van 22 april staat droogjes : "De reeds door het vuur gegrepen joden sprongen massaal - ganse families - uit het venster of probeerden via aan mekaar geknoopt beddengoed naar beneden te geraken". Voor de editie van Wirth werd het exemplaar gebruikt dat voorlag op de processen in Neurenberg en Warschau³⁴, een in zwart leder gevat exemplaar³⁵ dat volgens Stroop aan Himmler was overhandigd³⁶. Het beeld van de radeloze vrouw met kind ontbreekt daar dus in. Bracht het de weerloosheid van de "Banditen" en de moeite die Stroop had om hun verzet te breken, te schrijnend in beeld om aan Himmler voor te leggen ?

Foute verbazing

Zijn deze onvoorstelbare beelden - iemand zag toe, kaderde in, klikte - van mensen die van drie of vier hoog, in vlammen gehuld in gapende dieptes springen, het

29 In het rapport van 30 april staat dat voor de vernietiging van een gebouw een kanon moest worden ingezet.

30 Ook KUNICKA-WYRZYKOWSKA stelde destijds vast dat de foto's in de bewaard gebleven albums niet geheel overeenstemmen. Ze leidde daaruit af dat er een deels verschillende selectie moet in gezeten hebben, maar dat alle foto's duidelijk in een korte tijdspanne werden gemaakt (p. 18-19).

31 Respectievelijk p. 213, 238, 258 en 300.

32 Onvolledig en pas vanaf de editie uit 1979.

33 MAZUR & TOMASZEWSKI, (1961), p. 62. De foto ontbreekt in de editie van 1962 waarin nochtans meerdere foto's uit het rapport staan.

34 Dat blijkt uit stempels op het gereproduceerde titelblad van het Internationaal Militair Tribunaal en het Archief van het Oppercomité voor Onderzoek van Duitse misdaden in Polen.

35 "...een mooi voorbeeld van Duits vakmanschap" (TMI, III, p. 557; IMT, XXVI, p. 628; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 2, 12).

36 WIRTH, p. 2; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 11. Op de volgende bladzijde schrijft ze evenwel dat het in zwart leder ingebonden exemplaar voor Friedrich Krüger bestemd was.

product van Stroops verbazing over het feit dat de joden 'liever' in de vlammenzee terugkeerden dan in zijn handen te vallen³⁷? Stroop noteert nauwlettend dat ze vooraleer naar beneden te springen, matrassen, dekens en dies meer buiten gooïden om hun val te breken. Voor de generaal is dit merkwaardig genoeg om het te illustreren met een opname van matrassen en beddengoed aan de voet van een gevel. Stroop had zich al op 22 april over dit alles verbaasd, eraan toevoegend dat de nodige maatregelen werden genomen om de naar beneden gesprongen joden, en de anderen, onmiddellijk te liquideren.

Stroops verbazing verbaast. Als buitenstaander in het getto -hij arriveerde pas midden april '43 - drong het mogelijk niet tot hem door dat het gros van de 60 à 70.000 joden die toen nog in deze grootste mensenvaal uit de geschiedenis zaten, wisten wat hen te wachten stond. Van 22 juli tot 3 oktober '42 waren meer dan 300.000 joden weggesleept, en begin '43 wisten zo goed als alle achtergeblevenen dat de gedeporteerden uitgerooid waren in Treblinka³⁸. Toen op 18 januari '43, tien dagen na een onverwacht bezoek van Himmler aan het getto³⁹, een nieuwe deportatiegolf dreigde, schaarden velen zich aan de kant van het verzet. In vijf dagen tijd konden de Duitsers niet meer

dan 5 à 6.000 joden grijpen⁴⁰. Daarom werd een *Großaktion* gepland⁴¹. Maar op de eerste dag van die grootscheepse operatie werden weinig of geen joden gegrepen, de goederenwagons op de *Umschlagplatz* bleven leeg⁴². Mogelijk dacht Stroop dat het scherm dat rond de deportaties werd opgetrokken - de weggevoerden zouden worden ingezet in het oosten - goed functioneerde, maar zelf wist hij maar al te goed wat er gebeurde. In zijn verslag van 25 april noteerde hij dat de die dag gegrepen 1.690 joden "wegens invallend duister niet direct geliquideerd werden", maar dat hij "zal proberen tegen morgen een trein te bekomen naar T. II, zoniet zal de liquidatie morgen uitgevoerd worden". Zijn verslag van 26 april wordt afgerond met de vaststelling dat er "nu geen enkele van de gegrepen joden nog in Warschau is. Het voorgeschreven transport naar T. II heeft plaats gehad". Op 12 en 13 mei meldde hij dat "de jodentransporten die van hieruit vertrekken naar T. II gestuurd worden". Toen hem na de oorlog in Polen gevraagd werd of hij wist dat T. II voor Treblinka II stond, ontkende hij⁴³. Dat hij verduiveld goed wist dat T. II geen sanatorium was, blijkt ten overvloede uit zijn rapport van 24 mei. Daarin geeft hij volgend overzicht van zijn prestaties: "van de in totaal 56.065 joden die werden gegrepen werden er ca. 7.000 in de loop van de *Großaktion* in het voormalig joodse

37 Rapport van 24 april.

38 KERMISCH, p. xiii, xv; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 8; WIRTH, inleiding en noot 5.

39 GUTMAN, p. 1546; KERMISCH, p. xix.

40 GUTMAN, p. 1545.

41 KERMISCH, p. xxvi.

42 GUTMAN, p. 1547.

43 In BORWICZ, p. 217.

• Foto 5 : KERMISH, *The Warsaw Ghetto Revolt...*, p. 250.

woondistrict zelf vernietigd (*vernichtet*); “door transport naar T. II werden 6.929 joden *vernichtet*, zodat er in totaal 13.929 *vernichtet* werden”. Daar moeten, vervolgt hij, volledigheidshalve nog eens 5 tot 6.000 joden worden aan toegevoegd die door explosies en branden “*vernichtet*” werden.

Dat de foto met het jongetje in het rapport werd opgenomen, kan verbazen. Wat bezielde de fotograaf, de samensteller, Stroop? Wat drukte dit beeld voor hen uit? Kan het anders dan diep bewogen bekeken worden, zonder identificatie met het nietige slachtoffer? Kennelijk wel. Louter verslaggeving, met esthetiserende bedoelingen? Onze empathie en de vertrouwde met het beeld verhinderen zo’n inzicht. We aarzelen zelfs om vast te stellen dat de zeggingskracht van de foto ook te maken heeft met het feit dat hij, zoals verscheidene andere beelden uit deze weerzinwekkende getuigenis, uitmuntend gecomponeerd is. De maker kan een vakman geweest zijn, SS’ers deden wel vaker een beroep op beroepsfotografen om hun heldendaden te documenteren. Zo draaide Rudolf Breslauer in Westerbork op verzoek van kampcommandant Albert Gemmeke een film over het kampeven aldaar, met daarin het beeld van het zigeunermeisje met omslagdoek dat hierboven ter sprake kwam.

In de editie van Wirth werden de foto’s niet in chronologische volgorde afgedrukt. In het originele rapport zal dat waarschijnlijk wel het geval geweest zijn. Wirth maakte gebruik van een exemplaar bewaard door de Centrale Commissie voor Onderzoek van Oorlogsmisdaden in Polen⁴⁴, het exemplaar dat in Neurenberg en Warschau als bewijsstuk voorlag. Wirth reproduceert telkens de volledige bladzijde met de erop geplakte foto’s. De sporen van vele perforatorgaatjes maken duidelijk dat alle bladen van het rapport, ook die met de foto’s, ondertussen in één of meerdere ringbanden gezeten hebben⁴⁵. Welke versie Kermisch gebruikt heeft is niet helemaal duidelijk. In elk geval één die zich in de late jaren veertig in Polen bevond, aangezien Kermisch toen in opdracht van het Pools Joods Historisch Instituut schriftelijke vragen richtte aan Stroop die toen in Warschau gevangen zat. Gebruikte ook Kermisch bewijsstuk 1061-PS en zijn daaruit nadien foto’s verdwenen of verwijderd? Of bevindt ook het tweede bewaard gebleven exemplaar zich in Polen? Kermisch ordende de foto’s anders en op het eerste gezicht logischer dan Wirth: eerst de foto van de *Führer der Großaktion*, dan die van Duitse militairen die overleg plegen rond een radiowagen, vervolgens de ontruiming van de fabrieken in het getto, het gebouw van de *Judenrat*, een colonne mensen op weg naar de *Umschlagplatz*... en tot slot beelden van de

44 WIRTH, p. 2.

45 Het gaat om A4-papier. In veel bronnen staat dat het rapport ingebonden werd, maar het zou kunnen dat de bladen werden samengebonden in een (zwart lederen) map. In de tv-documentaire die hieronder nog ter sprake komt, wordt een exemplaar getoond dat in deze richting wijst. Dat zou veel verklaren, bijvoorbeeld de zogenaamd verschillende selectie foto’s in de verschillende exemplaren. Mogelijk heeft iemand er bepaalde foto’s uitgehaald.

ruïnes. De foto met het jongetje staat nogal achterin, als 31ste foto (bij Wirth als 13de).

Schrijnende misverstanden

Onze onachtzame omgang met dit beeldmateriaal lag aan de basis van een aantal pijnlijke misverstanden met betreurenswaardige gevolgen. Op 11 augustus '78 meldde de *Jewish Chronicle* op de voorpagina dat het jongetje van de foto de oorlog had overleefd (“‘Ghetto boy’ lives here”). De man stelde het goed, had vier kinderen en woonde met zijn ouders in een Londense voorstad. Hij werd in 1941 in het getto opgepakt toen de Duitsers, met het oog op het bezoek van een hoge piet, iedereen controleerden en fouilleerden. Hij werd naar een politiepost gebracht, zijn verontruste moeder ging zijn verdwijning bij de politie melden en vond hem terug. Dit verhaal opent natuurlijk met de beroemde foto, het jongetje wit omcirkeld, met daaronder een foto van de overlevende enkele jaren later nadat hij naar de Sovjet-Unie was gevlucht.

In het korte tijdsbestek waarbinnen dit verkennend onderzoek gebeurde, ben ik er niet in geslaagd de hand te leggen op dit nummer van de *Jewish Chronicle*. Vanzelfsprekend heb ik bereikbare bibliotheekbestanden geraadpleegd en elektronisch meerdere dringende verzoeken

aan de *Jewish Chronicle* gericht⁴⁶. Mijn informatie over bedoeld artikel is helaas grotendeels afkomstig van Robert Faurisssons snerende commentaar op dit overlevingsbericht⁴⁷, mét een foto van het artikel uit de *Jewish Chronicle*. Maar bij mijn weten heeft niemand de authenticiteit van het bericht betwist en uit de reactie van Nadine Fresco op Faurisssons misbruik (zie hieronder) volgt ook dat ze het heeft nagelezen. Aangezien ze inhoudelijk niets afdingt op Faurisssons voorstelling van zaken, kunnen we dus voorlopig aannemen dat die *wat de grote lijnen en de identificatie betreft*, juist is. Maar laten we voorzichtig blijven. Er zitten zoveel onwaarschijnlijkheden in het overlevingsbericht, dat het toch verwonderlijk is dat niemand het in vraag heeft gesteld, een zoveelste voorbeeld van onze slordige omgang met foto's⁴⁸.

Faurisson grijpt het artikel op de hem kenmerkende wijze aan om de jodenmoord in twijfel te trekken: het kind waarvan “meestal wordt beweerd dat het in april-mei 1943, tijdens de opstand in het getto van Warschau, door de Duitsers gegrepen werd en dat verstikt zou zijn in een ‘gaskamer’ in Treblinka, is nog in leven; gelukkig werden er heel wat minder joden uitgeroeid dan wordt verondersteld ... een hele opluchting”⁴⁹. Kort nadien dient Nadine Fresco Faurisson van antwoord. In

46 Het elektronisch archief van de *Jewish Chronicle* leek uitkomst te bieden. Maar toen ik de *Archives of the destruction* aanklikte kreeg ik een groot, geel oplichtend “under construction” (sic) op het scherm...

47 THION, p. 327.

48 Vlak voor publicatie van dit artikel kon ik toch de hand leggen op het artikel uit de *Jewish Chronicle*. Faurisssons voorstelling van zaken is zonder enige twijfel kwaadaardig maar wat de feiten betreft is ze wel grotendeels juist. De foto met het jongetje wordt in de *Jewish Chronicle* op merkwaaardige wijze vervormd. Zie daarover mijn artikel “Beeldvorming. Over de verworming van beelden” dat in maart of april in *Streven* verschijnt.

49 THION, p. 323, 327.

haar overigens uitstekende replek doet ze met het door Faurisson misbruikte verhaal uit de *Jewish Chronicle* weinig meer dan zich (terecht, natuurlijk) opwinden over het feit dat hij het Engelse “*prosperous*” in de beste antisemitische traditie als “*très riche*” heeft vertaald⁵⁰. Doordat de foto van het jongetje ondertussen uit zijn context - het Stroop-rapport - is losgeweekt, beseft Fresco niet dat hij tijdens de *Großaktion* werd getrokken, in de periode van 19 april tot 16 mei 1943 dus, dat alle erop afgebeelde mensen zo goed als zeker in Treblinka vermoord werden, en mist ze de kans om Faurisson een geschiedkundig lesje te leren.

Er was en is een bijkomende moeilijkheid : om Faurissons wansmakelijk argumentatie te weerleggen, moet de emotionele herinnering van een overlevende bijgestuurd worden. En daarop rust een zwaar taboe. Velen schrikken terug voor deze botsing tussen herinnering en geschiedenis. De wetenschapper die een getuigenis van een overlevende aanvult of corrigeert wordt in bepaalde kringen meer dan scheef bekeken. Dit verkeerd begrepen respect voor getuige-

nissen, de gesacraliseerde herinnering als hinderpaal voor de geschiedkundige beeldvorming, ligt mee aan de basis van het betreurenswaardige feit dat Faurisson op dit punt tot op heden niet afdoend terechtgewezen werd.

Het Nussbaum-verhaal

Nog anderen hebben zich in de getto-jongen herkend⁵¹. Op de vaste tentoonstelling over de nazi-kampen in het fort van Huy wordt gemeld dat het om Arthur Chmiontak gaat, “hij heeft de Holocaust niet overleefd en zou nu (1979) 42 jaar zijn”. Een bron wordt niet vermeld en navraag bij de verantwoordelijken van de expositie leverde niets op. Sinds eind jaren tachtig verkondigt Tzvi Nussbaum (°1935), een New Yorks arts, dat hij het jongetje is geweest. De foto had hem altijd al sterk aangesproken en herinnerde hem aan die ene dag in zijn leven, 13 juli 1943, toen hij samen met andere ‘ruiljoden’ uit hotel Polski⁵², net buiten de muren van het voormalige getto, werd gehaald en op transport gesteld werd naar Bergen-Belsen. Dat hij wel eens het jongetje kon zijn, drong pas tot Nussbaum door nadat

50 FRESKO, p. 2210.

51 Ook de identificatie van het meisje uit Westerbork als het zigeunermeisje Settela Steinbach werd en wordt betwist. Sommigen hebben er eigen dierbaren in herkend, anderen hebben het over “een klaarblijkelijke poging tot ontjudaïsering van het kind” (*Auschwitz Bulletin*, Nederlands Auschwitz Comité, juli 1994, p. 4-5).

52 In hotel Polski werden vanaf midden 1943 joden samengebracht die in het bezit waren van een paspoort voor een neutraal land (Zuid-Amerikaanse landen, maar ook Palestina, het geboorteland van Nussbaum). Ze zouden worden uitgewisseld tegen Duitsers. Uiteindelijk erkenden de Zuid-Amerikaanse landen de papieren niet die hun consulaten hadden verstrekt. Zo’n 2.500 ongelukkigen werden vanaf eind 1943 gedeporteerd en omgebracht. Enkele honderden werden omgeruild tegen Duitsers die in Palestina gevangen zaten (EDELHEIT, p. 257; GUTMAN, p. 627). Volgens Karl Kaleske, voormalig adjudant van Stroop, zaten er [op een bepaald moment?] 300 buitenlandse joden in hotel Polski en werden ze, toen de *Getto Aktion* voorbij was, op bevel van Ernst Kaltenbrunner gedeporteerd (IMT, XXXIII, p. 200 en op p. 201 de gelijklopende getuigenis van Stroop).

een van zijn patiënten, eveneens een overlevende, hem nadrukkelijk op die mogelijkheid wees. Nussbaum antwoordde dat het niet kon, hij was immers nooit in het getto geweest. Maar de ander bleef aandringen. Hij vergeleek de foto van het jongetje met een foto die kort na de oorlog van Nussbaum was gemaakt en slaagde er uiteindelijk in hem te overtuigen.

Deze identificatie is ondertussen in geschiedkundige kringen doorgedrongen. De in het getto van Warschau gemaakte foto staat in de catalogus van een recente tentoonstelling in Bergen-Belsen. Het jongetje is, zo luidt het, Zvi Nussbaum, een van de weinigen die ten tijde van de onderdrukking van de getto-opstand kon vluchten. Heel zijn familie werd uitgeroeid, hij kwam later in Bergen-Belsen terecht⁵³. De foto staat ook in een officieel herdenkingsboek over Bergen-Belsen uit 1992 met daaronder: "Arrestatie in Warschau, het jongetje Zvi Nussbaum overleefde de gruwel van KZ Bergen-Belsen"⁵⁴. In een recent overzicht van de eerste helft van de twintigste eeuw wordt onder de sterk gereduceerde foto meegegeeld dat "het angstige jongetje de enige van de groep was die het overleefde"⁵⁵.

Over het tragische verhaal van Tzvi Nussbaum werd ook een televisie-documentaire gemaakt, een Fins-Franse co-productie die door de BBC en de Evangelische Omroep werd uitgezon-

den⁵⁶. Daaruit blijkt dat Nussbaums ouders eind 1939 Palestina de rug toekeerden en naar Sandomierz in Polen terugkeerden, vlak voor of direct na het uitbreken van de oorlog. Nadat beide ouders vermoord waren, werd Tzvi Nussbaum in september of oktober 1942, vlak voordat de deportaties uit Sandomierz begonnen, naar Warschau gebracht, waar een oom en tante in het 'Arische' deel van de stad waren ondergedoken. Uiteindelijk vonden ze onderdak in hotel Polski. Ze werden op transport gesteld naar Bergen-Belsen en overleefden ook deze verschrikking.

Het Stroop-rapport komt in de documentaire ter sprake en wordt ook in beeld gebracht. Aangezien Nussbaum nooit in het getto is geweest en de foto getrokken werd toen hij uit Warschau werd gedeporteerd, bijna twee maand na de vernietiging van het getto, wordt stilzwijgend aangenomen dat het Stroop-rapport ook foto's bevat die na de *Großaktion* gemaakt werden. De makers van de documentaire zeggen wel dat de datering van het rapport van wezenlijk belang is, maar getroosten zich verder geen moeite. Een niet nader geïdentificeerd getuige die ze interviewen, waarschijnlijk een historicus, antwoordt nochtans zeer beslist op hun vraag of de foto binnen of buiten het getto werd gemaakt, "in het getto!". Op de volgende vraag, waarom de mensen op de foto zo warm gekleed waren als hij in juli werd

53 GODECKE, p. 77.

54 BERTRAM & GERDES, p. 27.

55 HODGSON, p. 210.

56 AHJOPALO. Waarschijnlijk bestaat er nog een andere documentaire. Op het Internet vond ik: Nussbaum, Tzvi - *Tzvi Nussbaum: Boy from Warsaw*, Ergo Pubns, November 1991, 50'.

SS-General Stroop übernimmt das Kommando der Hitlertruppen
nach der Niederlage von Oberst von Sammern.
(Aus General Stroops Album)

- Foto 6 : SS-Generaal Stroop neemt het bevel over (MARK, *Der Aufstand in Warschauer Ghetto*, p. 213).
Foto 7 : MAZUR & TOMASZEWSKI, *We have not forgotten*, p. 62.

getrokken, oppert hij dat men bij een razzia overrompeld werd en zoveel mogelijk probeerde mee te nemen, zonder dat hij erbij stil staat dat de foto inderdaad tijdens de *Großaktion* werd gemaakt, in de bar koude Poolse april of mei-maand.

Vanuit geschiedkundig opzicht zit de documentaire vol fouten, bijna een schoolvoorbeeld van onzorgvuldige en onkritische omgang met geschiedkundige bronnen. Maar dramatisch gezien is hij goed opgebouwd, de authentieke emoties van de hoofdpersoon en andere getuigen grijpen aan. De onwankelbare overtuiging van Nussbaum, gecombineerd met het respect voor zijn leed en herkenning, zal velen aan het twijfelen brengen. Kwamen er dan toch foto's van na de vernietiging van het getto in het *Bildbericht* terecht? En is het niet vreemd dat de mensen op de foto bepakt en gezakt zijn? Kregen ze daartoe de tijd en de kans als ze, zoals het onderschrift luidt, met geweld uit bunkers werden gehaald? Ze komen toch niet uit een bunker, maar uit een huis?...

Nussbaum meent dat het best zes maand geduurd kan hebben voordat het album werd samengesteld, Stroop had geen enkele reden om zich te spoeden⁵⁷. Nussbaum vergeet of weet niet dat Stroop al in zijn rapport van 13 mei aankondigde dat hij op 18 mei een uitvoerig verslag met foto's zou voorleggen. Op 24 mei tekste

hij aan Krüger een overzicht van gedode en gegrepen slachtoffers, buitgemaakte wapens en waardevolle goederen. Op 2 juni stuurde Krüger Stroops eindrapport aan Himmler. Hoogstwaarschijnlijk zaten Stroops inleidende tekst (dd. 16 mei) en het *Bildbericht* daar bij. Dat blijkt uit het volgende. In de laatste paragraaf van zijn inleiding suggereert Stroop om de vroegere gevangenis van het getto om te vormen tot een concentratiekamp voor gevangenen die de ruïnes zouden opruimen⁵⁸. Op 11 juni, negen dagen nadat Krüger Stroops eindrapport verstuurde, werd op bevel van Himmler een concentratiekamp opgericht op de gronden van die gevangenis⁵⁹. Gezien de verwijzing naar de foto's in het rapport van 13 mei is het ook niet erg waarschijnlijk dat men Himmler, het opperste gezag, lang liet wachten op die foto's. Dat Krüger in volle oorlog negen dagen wachtte vooraleer het eindrapport door te sturen naar de *Reichsführer-SS* moge zelfs onverantwoord lijken. Of was het de tijd nodig om verslagen en foto's in zwart leder te vatten? Op 18 juni 1943 kreeg Stroop, op aanbeveling van Himmler, "voor zijn werk in Warschau" in naam van de Führer het *Eiserne Kreuz I. Klasse*⁶⁰. Dat zijn definitief rapport toen nog niet overhandigd zou zijn geweest, is niet erg aannemelijk⁶¹.

In de documentaire wordt ook de gevel van hotel Polski getoond, waar volgens

57 AHJOPALO.

58 KERMISH, p. xxxiii; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 4; Stroop, p. 9.

59 KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 5.

60 ID., p. 8; KERMISCH, p. xlv.

61 In september 1943 werd Stroop overgeplaatst naar Griekenland als opperbevelhebber van SS en politie (GUTMAN, p. 1377; KERMISCH, p. xlv). Kort nadien werd hij SS- en politie-bevelhebber voor de *Wehrkreis XII, Rhein-Westmark* (BORWICZ, p. 198; MOCZARSKI, p. 95).

Nussbaum de foto werd genomen. Als men die vergelijkt met wat achter het jongetje aan gevel zichtbaar is, dan blijkt dat het om een ander gebouw moet gaan of dat er ondertussen ingrijpende en onwaarschijnlijke verbouwingen zijn gebeurd (met behoud van de oorspronkelijke stijl). Op het beeld van de hotelgevel is niets terug te vinden van de regenpijp rechts op de getto-foto, noch van de insprong in de gevel of de hoek van het huis uiterst links. De onderkant van het venster links van de toegangspoort zit op de getto-foto ter hoogte van het hoofd van een gehelmde Duitser ernaast; in de hotelgevel zitten op die plaats twee vensters en die komen veel lager, ongeveer op kniehoogte.

Dat de slachtoffers te midden het oorlogsgeweld, dat in volle hevigheid losbarstte op 23 april toen Himmler verordende het getto ongenadig te ontruimen, de kans kregen om hun schamele bezittingen mee te nemen toen ze met geweld uit hun huizen werden gehaald, is eerder onwaarschijnlijk⁶². De kans is dus tamelijk groot dat de foto werd gemaakt voordat het grote geweld losbarstte, in het begin van de *Großaktion* dus, ergens tussen 19 en 23 april, toen de SS'ers nog enkele duizenden joden konden deporteren⁶³. Of zou de foto van vóór de aankomst van Stroop kunnen dateren? Uitgesloten is dat niet, er werd ongetwijfeld ook voordien gefotografeerd,

onder meer voor propaganda-doeleinden. Heeft de overlevende die zich in 1978 in het jongetje herkende het toch bij het rechte eind? Erg waarschijnlijk is dat niet. Volgens die getuige werd de foto in 1941 gemaakt toen het getto werd doorzocht en joden gefouilleerd werden, waarvan op de foto niets te merken is. De slachtoffers verlaten hun huis definitief, ze zijn bepakt voor een reis. De deportaties uit het getto begonnen pas in het daaropvolgende jaar, op 22 juli 1942. En waarom zou Stroop foto's van vóór zijn tijd toevoegen aan een officieel, militair rapport?

Nussbaum herinnert zich het moment dat het "handen hoog!" klonk heel precies. Dat beeld werd vereeuwigd. Zijn authentieke herinnering klopt; alleen... het is die foto niet, het is Nussbaum niet. Er werden in totaal meer dan 350.000 mensen, waaronder minstens 100.000 kinderen uit het getto weggesleept. Hoeveel honderden, duizenden jongetjes hebben de armen in de lucht moeten steken? Hoeveel tientallen, mogelijk honderden keren werd dat gefotografeerd, voor de media, ter illustratie, als souvenir voor de mensen thuis? Het verhaal van Tzvi Nussbaum is volledig waar, hij herkent de vreselijke situatie waarin hij zich heeft bevonden en meent daardoor ook zichzelf te herkennen. De meer dan begrijpelijke drang iets tastbaars terug te vinden uit dat helse verleden waarin zoveel dierbaren ver-

---

62 Het beeld van de foto is ook in strijd met zijn onderschrift. Op de foto is geen bunker te zien. Stroop noemde alle schuilplaatsen en huizen waaruit hij joden verdreef bunkers (een enkele keer woonbunker), waarschijnlijk ter verklaring van de moeite die hij had om de opstand te onderdrukken. Een militarisering die aan de zeer ongelijke strijd tussen Stroops goed uitgeruste troepen en de joodse verzetslui de schijn van een echte oorlog moest geven. In het rapport steken enkele foto's van de zogenaamde bunkers en Stroop beschrijft ze ook in zijn inleiding (p. 7).

63 Zie b.v. het dagrapport van 21 april.

dwenen zijn, de herkenbaarheid van de situatie, de grote bekendheid van en met de foto, dat alles samen heeft onbedoeld en ongewild geleid tot de ontkrachting van een ijzersterk beeld : een jongetje dat samen met vele anderen op het punt staat naar Treblinka weggevoerd te worden.

Epiloog

In de documentaire wordt ook aandacht besteed aan de soldaat met het machinegeweer rechts van het jongetje. Het zou om Josef Blösch gaan, waarschijnlijk dezelfde man als die uiterst rechts op de foto met het onderschrift "Der Führer der Großaktion. Blösch werd in 1969 in

Oost-Duitsland ter dood veroordeeld voor de moord op 1.650 joden en hulp geboden bij de deportatie van 300.000 joden naar vernietigingskampen. Volgens een niet nader geïdentificeerde getuige in de documentaire, waarschijnlijk een Pools historicus, heeft Blösch zichzelf formeel op de foto met het jongetje herkend. Dat blijkt ook uit een door Blösch ondertekende verklaring die in beeld gebracht wordt. Daarin staat dat hij toen afhing van de *Gestapo-Dienststelle* in Warschau. De foto werd gemaakt toen hij samen met een groep SS'ers een grote groep joodse burgers uit een huis moest drijven. De slachtoffers "werden dan door de SS'ers naar de zogenaamde *Umschlagplatz* gebracht en vervolgens naar het vernieti-

Der Führer der Großaktion.

• Foto 8 : WIRTH, *The Stroop Report*, 42ste foto.

gingskamp Treblinka⁶⁴. Bij nader toezien blijkt dat de soldaat op de foto op de linkermouw de SS-adelaar draagt. Op de foto met Stroop als *Führer* zit op de mouw van mogelijk dezelfde soldaat een zwarte ruit met daarop SD, het teken van de *Sicherheitsdienst*. Uit verklaringen die Stroop en zijn voormalig adjudant Kaleske in februari 1946 ter gelegenheid van het Neurenbergproces hebben afgelegd blijkt, dat gedurende de *Großaktion* de *Sicherheitspolizei* tot taak had de SS-troepen te begeleiden. Zij waren al langer in het getto aan de slag en deden daarom dienst als gidsen en deskundigen in getto-aangelegenheden. Een groep SS'ers die een straat moest ontruimen werd doorgaans door 4 à 8 SD-mannen vergezeld⁶⁵.

In januari 1947 verscheen Jürgen Stroop in Dachau voor een Amerikaanse krijgsraad. In november werd hij ter dood veroordeeld voor oorlogsmisdaden die onder zijn gezag, als bevelhebber van de *Rhein-Westmark*, tegen weerloze Amerikaanse piloten werden begaan. Ondertussen had de Poolse regering zijn uitlevering gevraagd. Op 30 mei 1947 werd hij aan de Poolse autoriteiten overgedragen. In juni 1951, vier jaar na zijn uitlevering pas, verscheen Stroop in Warschau voor

het Hoog Volksgerecht voor Oorlogsmisdaden. Stroop probeerde alle verantwoordelijkheid en schuld op hogergeplaatsten af te wentelen, het naar hem genoemde rapport zou hij alleen maar ondertekend hebben. Op 23 juli 1951 werd hij ter dood veroordeeld⁶⁶, op 6 maart 1952 werd hij in Warschau terechtgesteld⁶⁷.

Gedurende zijn lange Poolse gevangenschap werd Stroop om aanvullende informatie gevraagd, eerst door de procureur, later antwoordde hij op schriftelijke vragen van Joseph Kermisch en op vragen van enkele overlevenden van het getto (Marc Edelman, S. Grajek en Rachel Auerbach). Dit materiaal werd door Kermisch in 1959 in het Hebreeuws uitgegeven, samen met het Stroop-rapport⁶⁸. Enkele uittreksels uit dit naoorlogs materiaal werden door Michel Borwicz in het Frans vertaald en gepubliceerd⁶⁹. Een andere bron is het relaas van Kazimierz Moczarski, een Pools journalist en verzetsstrijder die in 1945 door de communistische machthebbers wegens zogenaamde collaboratie met de nazi's werd gevangen gezet. In 1949 werd hij in dezelfde cel als Stroop opgesloten. Ze bleven 225 dagen samen. Zijn 'gesprekken met de beul' werden in 1977 postuum in Warschau

64 Aldus zit in deze documentaire eigenlijk een weerlegging van Nussbaums identificatie. Naar het einde toe tonen de makers zich ook voorzichtig kritisch.

65 IMT, vol XXXIII, p. 200-201; ook aangehaald in TMI, XI, p. 361-367. Beider verklaringen hadden alleen tot doel aan te tonen dat Kaltenbrunner, een van de beschuldigen op het Neurenbergproces, als leider van het *Reichssicherheitshauptamt* tevens hoofd van de *Sicherheitspolizei und SD*, op de hoogte was van en betrokken was bij de *Endlösung*. Kaltenbrunner ontkende alles, zei dat Kaleske en Stroop logen en vroeg om een confrontatie met Stroop, maar daar werd niet op ingegaan.

66 BORWICZ, p. 198, 216; GUTMAN, p. 1377; KERMISCH, p. xlvii; KUNICKA-WYRZYKOWSKA, p. 8.

67 MOCZARSKI, p. 95; WISTRICH, p. 349.

68 KERMISCH, p. 121-238.

69 BORWICZ, p. 217-222.

uitgegeven en ondertussen in het Frans vertaald. Volgens Moczarski, die zich alles woordelijk beweerde te herinneren, deed Stroop nogal zelfingenomen over zijn rol als opruimer van het getto ⁷⁰.

Mijn hypothesen en antwoorden moeten worden bijgestuurd, aangevuld of weerlegd. Daarom tot slot nog enkele suggesties en pistes voor voortgezet onderzoek. De bewaard gebleven versies van

het rapport moeten grondig vergeleken worden. Eén exemplaar zit in het Archief van het Oppercomité voor Onderzoek van Duitse misdaden in Polen (Warschau) ⁷¹, waarschijnlijk in het Joods Historisch Instituut. Daar zitten mogelijk ook de stukken van het proces tegen Jürgen Stroop. De vraaggesprekken die na de oorlog met Stroop zijn gevoerd moeten vertaald en geanalyseerd worden ⁷².

Gie van den Berghe

• Foto 9 : "Mit Gewalt aus Bunkern hervorgeholt" (WIRTH, *The Stroop Report*, 6de foto).

⁷⁰ MOCZARSKI, p. 86.

⁷¹ GUTMAN, p. 1377.

⁷² Met dank voor de enthousiaste hulp van Etienne Bosschaert, Koen Temmerman en Maya Michielsen, die eens te meer mijn kritisch klankbord en bereidwillige medewerkster was.

Bibliografie

- ILKKA AHJOPALO, *Tsvi Nussbaum, een jongen uit Warschau*, co-productie van MTV Finland & Gamma TV France, s.d. [rond 1990]. •— INGMAR BERGMAN, *Persona*, Svensk Filmindustri, 1966. •— INGMAR BERGMAN, *Beelden. Een leven in films*, Amsterdam, Meulenhoff, 1992. •— MICHAEL BERTRAM & JOCHEN GERDES, *Die Erinnerung vor Ort sichern*, Hannover, Niedersächsisches Ministerium für Bundes- und Europa-Angelegenheiten, 1992. •— MICHEL BORWICZ, *L'insurrection du ghetto de Varsovie*, Paris, Julliard, 1966. •— PETER COWIE, *Sweden 2*, London/New York, Zwemmer/Barnes, 1970. •— JACQUES DE VISSCHER, "Zielekanker" : symboliek in de filmkunst van Ingmar Bergman, Wetteren, Universa, 1976. •— ABRAHAM & HERSCHEL EDELHEIT, *History of the Holocaust*, Boulder/San Francisco/Oxford, Westview, 1994. •— NADINE FRESCO, 'Les redresseurs de morts. Chambres à gaz : la bonne nouvelle. Comment on révisé l'histoire', *Les Temps Modernes*, n° 407, juin 1980, p. 2150-2211. •— G.M. GILBERT, *Terwijl de strop hun wachtte. Dagboek van de Amerikaanse gevangenispsycholoog in Neurenberg (1945-1946)*, Amsterdam/Brussel, Elsevier, 1979. •— MONIKA GÖDECKE; ROLF KELLER; THOMAS RAHE & WILFRIED WIEDEMANN, *Bergen-Belsen. Brochure voor de tentoonstelling*, Hannover, Niedersächsische Landeszentrale für politische Bildung, 1990. •— ISRAEL GUTMAN (Hrsg.) - *Zyklus des Holocaust*, München/Zürich, Piper, 1995. •— GODFREY HODGSON - *People's 20th Century. From the dawn of the century to the start of the Cold War*, London, BBC Books, 1995. •— IMT, *Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 - 1 October 1946. Documents and other material in evidence*, Nuremberg, 1949. •— JOSEPH KERMISCH, *The Warsaw Ghetto revolt as seen by the enemy. General Jürgen Stroop's Reports*, Jerusalem, Yad Vashem, 1966. •— MAGDALENA KUNICKA-WYRZYKOWSKA, "Der Stroop-Bericht - Die Geschichte eines Dokumentes des Verbrechens", in *Internationale Wissenschaftliche Session zum Thema : Naziverbrechen gegen die Menschlichkeit in Polen und Europa 1939-1945*, Warszawa, 1983. •— ROBERT EMMET LONG, *Ingmar Bergman. Film and stage*, New York, Abrams, 1994. •— BERNARD MARK, *Der Aufstand im Warschauer Ghetto. Entstehung und Verlauf*, Berlin (Ost), Dietz, 1957. •— TADEUSZ MAZUR & JERZY TOMASZEWSKI, *1939-1945. We have not forgotten. Nous n'avons pas oublié. Wir haben es nicht vergessen*, Warszawa, Polonia publishing house, 1961 (verkorte versie van het oorspronkelijk in 1959 verschenen album). •— TADEUSZ MAZUR; JERZY TOMASZEWSKI & STANISLAW WRZOSGLINKA (eds.), *1939-1945. We have not forgotten. Nous n'avons pas oublié. Wir haben es nicht vergessen*, Warszawa, Polonia publishing house, 1962. •— KAZIMIERZ MOCZARSKI, "Entretiens avec le bourreau", in *L'express*, 10 november 1979, p. 86-95. •— PHILIP MOSLEY, *Ingmar Bergman : The cinema as mistress*, London/Boston, Marion Boyars, 1981. •— PERSONA (scenario), *L'Avant-Scène du Cinéma*, n° 85, oktober 1968. •— LÉON POLIAKOV - *Brève histoire du génocide nazi*, Paris, Hachette, 1979. •— LÉON POLIAKOV & JOSEF WULF, *Het Derde Rijk en de joden. Documenten en getuigenissen*, Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1956 [1955]. •— GERHARD SCHOENBERNER, *De gele ster*, Amsterdam, Becht, 1978. •— STROOP : zie bij WIRTH. •— TOMASZ SZAROTA

& WIESLAW PYSZKA (ed.), *The Warsaw Ghetto. The 45th anniversary of the uprising*, [Polen], Interpress publishers, [1988].

•— SERGE THION - *Vérité historique ou vérité politique. Le dossier de l'affaire Faurisson. La question des chambres à gaz*, Paris, La Vieille Taupe, 1980. •— TMI, *Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International 14 novembre 1945 - 1 octobre 1946*, Nuremberg, 1947. •— EGIL TÖRNQVIST, *Between stage and screen. Ingmar Bergman directs*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 1995.

•— LUDO VAN ECK, *Het boek der kampen*, Leuven, Kritak, 1979. •— AAD WAGENAAR, "Op zoek naar de naam. Het meisje tussen de wagondeuren", in DIRK MULDER & BEN PRINSEN, *Kinderen in kamp Westerbork*, Assen/Hooghalen, Van Gorcum/Herinneringscentrum Kamp Westerbork, 1994, p. 105-119. •— AAD WAGENAAR, *Setella. Het meisje heeft haar naam terug*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1995. •— ANDRZEJ WIRTH & SYBIL MILTON (red.), *The Jewish quarter of Warsaw is no more! The Stroop report*, New York, Pantheon Books, 1979. •— ROBERT WISTRICH, *Wer war wer im Dritten Reich?*, Frankfurt am Main, Fischer, 1987. •— YAD VASHEM, *Dossier de l'holocauste*, Paris, Bernard Grasset, 1979.